

บทที่ ๒

ธรรมเนียมจักรในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในการศึกษาเรื่องธรรมเนียมจักรในพระพุทธศาสนาเถรวาท ในด้าน ที่มาของจักร ความหมายของจักร ความหมายของธรรมเนียมจักร ธรรมเนียมจักรกับหลักคำสอนที่สำคัญ ความสำคัญของธรรมเนียมจักร ธรรมเนียมจักร: สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย ดังจะนำเสนอประเด็นตามลำดับดังนี้

๒.๑ ที่มาของจักร

คำว่า “จักร” ในครั้งพุทธกาลหมายถึง ล้อ หรือสิ่งที่หมุนไป ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในมหาสุทตสสนสูตรว่า “เมื่อพระเจ้ามหาสุทตสสนะทรงสนามพระเสียร ในวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ รักษาอุโบสถ เสด็จขึ้นสู่ปราสาทหลังงาม ปรากฏจักรแก้วอันเป็นทิพย์ ซึ่งมีก่า ๑,๐๐๐ ซี่ มีกง มีคุม และมีส่วนประกอบทุกอย่าง ... ลำดับนั้น พระเจ้ามหาสุทตสสนะทรงลุกจากที่ประทับ ทรงพระภูษาเจี๋ยงบำ พระหัตถ์ซ้ายทรงจับพระเต้าทอง พระหัตถ์ขวาทรงชูจักรแก้วขึ้น ตรัสว่า “จักรแก้วอันประเสริฐจงหมุนไป จงได้ชัยชนะอันยิ่งใหญ่” ทันใดนั้น จักรแก้วหมุนไปทางทิศตะวันออก ท้าวเธอพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนาได้เสด็จตามไป เสด็จเข้าพักแรมพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนาในประเทศที่จักรแก้วหยุดอยู่”^๑ ความตอนนีในอรรถกถาอธิบายว่า^๒ ลำดับนั้น พระราชาทรงมีพระสรีระผุดผ่องด้วยพระปิติ และปราโมทย์เป็นกำลัง ทรงเลิกสมาธิเสด็จลุกขึ้นจากอาสนะ เสด็จเข้าไปใกล้สี่ปัญชร ทรงเห็นจักรรัตนะนั้น ทรงดำริว่า ก็จักรรัตนะนั้น เราได้ฟังแล้ว ดังนี้เป็นต้น จักรรัตนะนั้นทั้งหมดได้เป็นอย่างนั้น แก่พระเจ้ามหาสุทตสสนะจักรพรรดิราช”

จากข้อความนี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ในครั้งพุทธกาลจักรนั้นเกิดขึ้นแก่ผู้มีบุญบารมี เช่นจักรแก้วที่ปรากฏแก่พระเจ้ามหาสุทตสสนะ เพราะนับเป็นของคู่บุญบารมีของพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นสิ่งที่แสดงถึงความเป็นอำนาจวาสนาของพระองค์ ซึ่งต่อมา “จักร” หรือล้อ ก็เลยกลายเป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจ หมายถึงการแผ่ขยายไปแห่งอำนาจ ล้อรถก็หมุนไปถึงไหน อาณาจักรก็อำนาจปกครองของพระราชามหาจักรพรรดิก็แผ่ขยายไปถึงนั้น ด้วยเหตุนี้จักรจึงนับได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงอำนาจของผู้ปกครองอาณาจักรในสมัยพุทธกาลนั่นเอง

^๑ ที.ม. (ไทย) ๑๑/๒๔๓/๑๘๓.

^๒ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๓/๒๒๕.

^๓ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๓/๒๒๕.

๒.๒ ความหมายของจักร

คำว่า จักร มีปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา และนักวิชาการได้ให้ความหมายไว้ ดังต่อไปนี้

ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐ ในมหาปริณิพพานสูตร ที่ฌนิกาย มหาวรรค ให้ความหมายคำว่าจักร ไว้ว่า จักร หมายถึง ล้อรถ ล้อยานพาหนะ ดังข้อความที่ปรากฏว่า อตโฆ อมฺพปาลิ คณิกา ทหรานํ ทหรานํ ลิจจวินิ อกฺเขน อกฺขํ จกฺเขน จกฺกํ ยุกํ ยุเคน ยุกํ ปฏฺวิฏฺฐเสติ.^๔ แปลว่า ครั้งนั้นแล นางอัมพปาลิคณิกาใช้เพลากะทบเพลาล้อรถล้อ แอกกะทบแอกรด กับพวกเจ้าลิจจวิหนุม ๆ

ในสุมังคลวิลาสินีอรรถกถา ให้ความหมายไว้ว่า จักรมี ๕ อย่าง คือ จักรไม้ จักรแก้ว ธรรมจักร อิริยาบถจักร สมฺปตฺติจักร ดังข้อความว่า จตุตตาริ จกฺกานีติ เอตฺถ จกฺกํ นาม ทารุจกฺกํ รตนจกฺกํ ฆมฺมจกฺกํ อิริยาบถจกฺกํ สมฺปตฺติจกฺกนฺติ ปญฺจวิธํ^๕ แปลว่า ในสองบทว่า จตุตตาริ จกฺกานี ชื่อว่าจักรมี ๕ อย่าง คือ จักรไม้ จักรแก้ว จักรคือธรรม (ธรรมจักร) อิริยาบถจักร และ สัมปตติจักร

ในคัมภีร์ สัททนีติปกรณ์ชาตุมาลาวิเคราะห์คำว่า จกฺกเกติ, จกฺกยติ, จุกฺกเกติ, จุกฺกยติ, จกฺกํ, จกฺกนฺติ, เกนฏฺฐน จกฺกํ? จกฺกเกติ พฺยตฺติ หีเสตีติ อตฺถน จกฺกํ^๖ แปลว่า ชื่อว่าจักร เพราะอรรถว่า ย่อมทำอันตราย ย่อมทำร้าย ย่อมเบียดเบียน ย่อมบดไป ชื่อว่าจักร เพราะอรรถว่าอะไร ชื่อว่าจักร เพราะอรรถว่า ย่อมทำอันตราย ย่อมทำร้าย ย่อมเบียดเบียน

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของจักร ไว้ว่า อาวุธในนินาย รูปเป็นวงกลมและมีแฉก ๆ โดยรอบ เช่น พระนารายทรงจักร สิ่งที่มีลักษณะเป็นวงกลมอย่างล้อรถ เช่น จักรที่ขึงวงในการกีฬา สิ่งที่มีรูปเป็นวงกลมมีพื้นเพื่อง^๗

โดยความหมายนี้ จักรเป็นอาวุธของเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ คือ พระนารายณ์ เรียกว่า จักรอาวุธ พระนารายณ์มีจักรเป็นอาวุธ จักรอาวุธของพระนารายณ์นั้น เป็นวงกลมที่มีขอบเป็นจักร ๆ เมื่อพระนารายณ์พิโรธ ไม่พอพระทัยใคร ก็จะขึงจักรไปตัดคอ จักรได้กลายเป็นเครื่องหมายของอำนาจ นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่ามีการลงโทษชนิดหนึ่งในแดนของเปรต ซึ่งใช้จักรหมุนบน

^๔ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๑/๘๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๑/๑๐๖.

^๕ ที.ป.อ. (บาลี) ๓๕๔/๒๔๗.

^๖ พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ, สัททนีติชาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีไวยากรณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๔.

^๗ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วัฒนาอินเตอร์พริ้นท์, ๒๕๔๖), หน้า ๒๕๖.

ศิระ รวมแล้วก็เป็นทั้งการมองและการใช้จักร ในฐานะเป็นเครื่องมือของอำนาจและความรุนแรง เป็นเรื่องของอาณาจักรหรืออาชญา

“จักร” คือวัตถุที่มีรูปทรงเป็นมณฑล คือเป็นรูปวงกลม แต่ถ้าแค่เป็นมณฑล ก็อาจจะ เป็นรูปทรงกลมที่อยู่หนึ่ง ๆ จักร นอกจากเป็นมณฑล มีรูปทรงกลม ๆ แล้ว ยังมีลักษณะอีกอย่างหนึ่ง คือเคลื่อนไหวได้ด้วย และการเคลื่อนไหวของจักรนั้น มีอาการที่เป็นวิญญูะ คือหมุน หรือวน เพราะฉะนั้น จักร จึงเป็นวงที่วน หรือเป็นวงกลมที่หมุนได้ เป็นอันว่า จักรมีลักษณะ ๒ อย่างที่สำคัญ คือ ๑) รูปทรงกลม ๒) มีอาการหมุนไปได้ รวมแล้วก็เป็นวงกลมที่หมุน ดังตัวอย่างที่รู้จักกันดีก็คือ วงล้อ หรือล้อ วงกลมที่หมุนได้มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นเครื่องหมายของ อารยธรรมมนุษย์ตลอดมา เรียกได้ว่าทุกยุคสมัย จนกระทั่งปัจจุบันนี้ เดิมทีนั้น จักรก็เป็นวงกลม/ ธรรมดา เช่นลูกตาดำ ก็เป็นวงกลม เป็นอักษิมณฑล แต่เพราะมันเคลื่อนไหว (กลอกไปกลอกมา มองกวาด และกราดไปได้ทั่วๆ รอบๆ) ก็เรียกว่าจักรอย่างหนึ่ง (เป็นอักษิมณฑล) แล้วก็มีจักรอื่นที่ใหญ่ขึ้นไปๆ จนถึง “จักรราศี” แล้วก็ “จักรวาล”^๕ ก็เป็นจักร จนกระทั่งเข้ามาในพุทธศาสนาแบบ วัชรยาน เกิดเป็นวงล้อมหิมาแห่งกาละ เรียกว่า “กาลจักร” ที่โยงเข้าด้วยกันทั้งด้านกาละ ด้านเทศะ และด้านจิต ที่นับถือเป็นต้นตระกูลอันยิ่งใหญ่สืบมาในทิเบต ในหลักเรื่อง “The Buddhist Wheel Symbol” โดยท่าน T. B. Karunaratne ชาวศรีลังกา ได้อธิบายถึงสัญลักษณ์ล้อของชาวพุทธว่า มี ๔ ประเภท^๖ได้แก่

๑. **รัตนจักร (The Ratana-Cakka)** ล้อทางความคิดได้ถูกอธิบายว่าเป็นวงล้อของ พระพุทธเจ้าที่ปรากฏกับผู้ที่ประมาหามัคคีตรี พระมหามัคคีตรีจะได้รับพร ๗ ประการ คือ ๑) ศรัทธาแก้ว (satta ratana) หรือที่เรียกว่าล้อทางความคิด (cakka-ratana) ๒) ช้างแก้ว (hatthi-ratana) ๓) ม้าแก้ว (assa-ratana) ๔) อัญมณีแก้ว (mani-ratana) ๕) ภรรยาแก้ว (iṭṭhi-ratana) ๖) คหบดีแก้ว (gahapati-ratana) ๗) ปริณายกแก้ว (parināyakarātana) ซึ่งทั้งหมดนี้ วงล้อทางความคิด เป็นสิ่งที่ สำคัญที่สุดเพราะเป็นสิ่งแรกที่พระมหามัคคีตรีต้องมี^๖

๒. **ธรรมจักร (The Dhamma-Cakka)** วงล้อธรรมจักร ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่โดดเด่น ที่สุดของชาวพุทธ ธรรมจักร ถูกใช้เพื่อแสดงถึงหลักคำสอนโดยทั่วไป เป็นการยืนยันการแสดง ปฐมธรรมเทศนาครั้งแรกของพระพุทธเจ้า ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี

^๔ วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๑๕/๕๗

^๕ ที.สี.อ. (บาลี) ๓๔/๕๕.

^๖ T. B. Karunaratne, **The Buddhist Wheel Symbol** Buddhist Publication Society Kandy Sri

๓. **ลักษณะจักร (The Lakkhana-Cakka)** สัญลักษณ์ธรรมจักร บนฝ่าเท้าของพระพุทธเจ้า เป็นการอธิบายเครื่องหมายมงคลบนฝ่าเท้าของพระพุทธเจ้า **ลักษณะจักร** เป็นสัญลักษณ์ของอำนาจสูงสุดของพระพุทธเจ้า

๔. **ภวจักร (The Bhava-Cakka)** วงล้อแห่งชีวิต เป็นการอธิบายหลักคำสอนของการเกิดใหม่ ของชาวทิเบต^{๑๒}

จากที่กล่าวมานี้ พอสรุปได้ว่า จักร หมายถึง สิ่งที่มีลักษณะเป็นวงกลม อย่างล้อรถ หรือล้อยานพาหนะ หรือสิ่งที่บิดไปบนแผ่นดิน มีลักษณะเป็นวงกลม หรือเป็นพื้นเพื่องที่หมุนไปได้ ในสมัยพุทธกาลปรากฏมีจักร ๕ อย่าง คือ จักรไม้ จักรแก้ว จักรคือธรรม (ธรรมจักร) อิริยาบถจักร และสัมปตติจักร ต่อมาได้มีผู้อธิบายความเกี่ยวกับจักรเพิ่มเติมว่ามี ๔ ประเภท คือ รัตนจักร จักรแก้ว ธรรมจักร จักรธรรม หรือวงล้อธรรมจักร ลักษณะจักรบนฝ่าเท้าของพระพุทธเจ้า และภวจักร หรือวงล้อชีวิต นั่นเอง

๒.๓ ความหมายของอาณาจักร

คำว่า “อาณาจักร” นี้ ปรากฏในพระไตรปิฎก และอรรถกถา รวมทั้งมีนักปราชญ์ได้ให้ความหมายไว้ ดังต่อไปนี้

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๕ เรื่องที่ฆาฎกุมาร ได้ให้ความหมายของคำว่า อาณาจักร ไว้ว่า เขตแดน หรือดินแดนที่พระราชาทรงครอบครองหรือปกครอง ดังข้อความ ที่ปรากฏว่า พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ในกรุงพาราณสี ได้มีพระเจ้ากาสิพระนามว่าพรหมทัต ทรงเป็นกษัตริย์ผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคสมบัติมาก มีกำลังพลมาก มีพาหนะมาก มีอาณาจักรกว้างใหญ่ มีภคณาการห้องเก็บของมีค่าและคลังพืชพันธุ์ธัญญาหารอุดมสมบูรณ์^{๑๓}

อรรถกถาสมันตปาสาทิกา ให้ความหมายของคำว่า อาณาจักร ไว้ว่า เขตปกครองของพระราชา ดังข้อความปรากฏว่า “พระเถระให้ปฏิสังขรณ์วิหารทุกแห่งตลอดเดือนแรก แล้วถวายพระพรว่า “มหาบพิตร การถวายวิหารสำเร็จแล้ว บัดนี้ อาตมภาพทั้งหลายจะสังคายนาพระธรรมและพระวินัย” พระราชาตรัสว่า “ดีแล้ว พระคุณเจ้า พระคุณเจ้าจงวางใจกระทำเถิด อาณาจักรเป็นภาระของโยม ฝ่ายธรรมจักรเป็นภาระของพระคุณเจ้า พระคุณเจ้าโปรดบอกมาเถิดว่า โยมจะต้องทำอะไรบ้าง”^{๑๔}

^{๑๒} Op. cit.

^{๑๓} ที.ม. (ไทย) ๕/๔๕๘/๓๔๓.

^{๑๔} ที.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๔.

ราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายหมายไว้ว่า อาณาจักร หมายถึง เขตแดนที่อยู่ในอำนาจการปกครองของประเทศหนึ่ง คู่กับศาสนจักร^{๑๕} คือ ดินแดนที่วงล้อมแห่งอำนาจหมุนไปถึง อาณาจักรจึงกลายเป็น วงล้อมแห่งอำนาจ ทั้งนี้เพราะในอดีตลัทธิอรรถศึกษาอาณาจักรคืออำนาจไป ลัทธิไปถึงไหน อำนาจของพระราชาก็ไปถึงนั้น อาณาจักร ก็คือ ดินแดนที่อยู่ในอำนาจของพระราชารองคั่น

จากที่กล่าวมานี้ พอสรุปได้ว่า คำว่าอาณาจักร หมายถึง เขตแดน ตลอดจนประชากรที่อยู่ในอำนาจการปกครองของประเทศหนึ่ง ๆ ในที่นี้หมายถึงอยู่ในอำนาจการปกครองพระราชามหาจักรีตรี ตลอดจนพระเจ้าจักรพรรดิ นั่นเอง

๒.๔ ความหมายของธรรมจักร

คำว่า ธรรมจักร มีปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา และนักวิชาการได้ให้ความหมายไว้ ดังต่อไปนี้

ในพระไตรปิฎก ปาสราสิสูตรมัชฌิมนิกาย^{๑๖} ให้ความหมายคำว่าธรรมจักร ไว้ว่า ธรรมจักร หมายถึง ธรรมะ ดังปรากฏข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “เราได้กล่าวคาถาตอบอุปกาศิวกว่า

เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง รัฐธรรมทั้งปวง มิได้แปลื่อนในธรรมทั้งปวง ละธรรมทั้งปวง ได้สิ้นเชิง หลุดพ้นเพราะสิ้นค้นหา ตรัสรู้ยั้งเอง แล้วจะพึงกล่าวอ้างใครเล่าเราไม่มีอาจารย์ เราไม่มีผู้เสมอเหมือน เราไม่มีผู้ทัดเทียมในโลกกับทั้งเวทโลก เพราะเราเป็นอรหันต์ เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยม เราผู้เดียวเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เป็นผู้เขือกเข็น คับกิเลสในโลกได้แล้วเราจะไปเมืองหลวงของชาวกาสิ ประกาศธรรมจักร ตีกลองอมตธรรมไปในโลกอันมีความมืดมน^{๑๗}

ในปีญจวัคคียกถา คำว่า ธรรมจักร หมายถึง ธรรมะ เช่นกัน ดังที่ปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า “ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงประกาศพระธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว ทวยเทพ ชั้นภุมมะกระเจาย่าว่าว่า “นั่นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไปแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้^{๑๘}

^{๑๕} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วัฒนาอินเตอร์พริ้นท์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๖๒.

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๒/๒๕๔.

^{๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๕/๓๑๐-๓๑๑.

^{๑๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๗/๒๔.

ในอรรถกถา ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค ในปฐมมหาสังคีติกถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า “(ราชา) สาธุ ภูเต วิสสุทฺธา กโรถ, มยฺหํ อาณาจกํ ตุมฺหากญฺจ ชมฺมจกํ โหตุ อาณาเปถ ภูเต กิ โกรมีติ”^{๑๕} แปลว่า (พระเจ้าอชาตศัตรู มีพระราชดำรัสว่า ดีแล้ว เจ้าข้า พระคุณเจ้าทั้งหลายไม่ต้องหนักใจ นิมนต์ทำ(สังคายนา)เถิด การฝ่ายอาณาจักร ขอให้เป็นที่ของโยม ส่วนการฝ่ายธรรมจักร ขอให้เป็นที่ของพระคุณเจ้าทั้งหลาย

ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายของธรรมจักร ไว้ว่า ธรรมจักร เป็นชื่อปฐมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระเบญจวัคคีย์ เรียกเต็มว่า ชัมมจักกัปปวัตตนสูตร; แคนธรรม; เครื่องหมายทางพระพุทธศาสนา เป็นรูปวงล้อมี ๘ ซี่ข้าง ๑๒ ซี่ข้าง^{๑๖}

พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นว่า จักรนั้นคนที่เอามาใช้มุ่งไปแต่ในเรื่องของอำนาจ เรื่องของความรุนแรง มีการเบียดเบียนกันมาก ไม่เป็นการสร้างสรรค์ที่แท้จริง ควรจะนำมาใช้ในทางของความดีงาม การแสวงปัญญา และการพัฒนามนุษย์ หรือพูดสั้นๆ ว่า ใช้ในเรื่องของ “ธรรม” คำศัพท์ใหม่ และความคิดใหม่ว่า “ธรรมจักร” จึงเกิดขึ้นมา

พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่า ล้อรถที่พาอำนาจไปนั้น บางทีมันพาไปแต่ความเดือดร้อน พาสงครามไป พาการเบียดเบียนไป พาเอาความเดือดร้อนไปให้เขา ควรจะให้วงล้อนี้เป็นเครื่องนำเอาสิ่งที่สูงส่งกว่านั้นไปด้วย อะไรที่ดีที่งามที่สูงที่ประเสริฐ นั่นก็คือธรรม เพราะฉะนั้นวงล้อนี้ควรจะนำธรรมะไป จึงได้เกิดคำว่า “ธรรมจักร” ขึ้น ชัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๑๗} คือพระสูตรแห่งการหมุนวงล้อธรรมนี้ จึงเป็นพระสูตรที่ปฏิบัติความคิดมนุษย์ เพราะฉะนั้น แทนที่จะมีเพียงอาณาจักร ก็ให้มีธรรมจักรด้วย พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมครั้งแรก ก็เหมือนทรงหมุนวงล้อแห่งธรรม ให้วงล้อธรรมะหมุนพาธรรมนั้นแผ่ขยายไป เมื่อวงล้อแห่งธรรมนี้หมุนไปถึงไหน ดินแดนแห่งความร่มเย็นเป็นสุขด้วยธรรมะ ก็จะแผ่ขยายไปถึงนั้น

ดังนั้น “ธรรมจักร” จึงมีความหมาย ๒ อย่าง^{๑๘} เช่นเดียวกับอาณาจักร คือ

๑. หมายถึง วงล้อแห่งธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงหมุน คือธรรมะที่ทรงประกาศ วงล้อนี้หมุนไปเพื่อพาเอาธรรม คือความดีงาม ความร่มเย็นเป็นสุข แผ่ขยายออกไป

๒. ดินแดนที่วงล้อแห่งธรรมนั้นหมุน ไปถึง ซึ่งกลายเป็นดินแดนแห่งธรรม เป็นอันว่า “ธรรมจักร” จึงแปลอย่างสรุปได้ว่า

๑. วงล้อแห่งธรรม หรือธรรมจุวงล้อ ที่ถูกหมุน คือถูกประกาศ ถูกเผยแผ่สั่งสอน

^{๑๕} ที.สี. อ. (บาลี) ๑/-/๘.

^{๑๖} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๕๕๓.

^{๑๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^{๑๘} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๕๕๓.

๒. ดินแดนที่วงล้อแห่งธรรมหมุนไปถึง หรือแผ่ไปถึง

ธรรมจักร มีความหมายว่า วงล้อ หรือพระธรรม^{๒๓} จึงเป็นทั้งธรรมที่ทรงแสดง และเป็นทั้งดินแดนแห่งธรรม พระพุทธเจ้าทรงประกาศธรรม ยังธรรมจักรให้หมุนออกไป และทรงสถาปนาธรรมจักร ด้วยธรรมจักรที่หมุนออกไปนั้น เมื่อมีล้อ จึงมีรถ หรือมียานพาหนะ และเมื่อมีรถมียานพาหนะ ก็ต้องมีทางไป และทางนั้นก็จะต้องเป็นทางที่ถูกต้อง ที่จะพาไปดี ไปให้ถึงที่หมายทางไปที่ถูกต้อง ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงชี้บอก คือทางสายกลาง และธรรมจักรคือล้อแห่งธรรม ก็หมุนพารถไปตามทางสายกลางนี้

ในคัมภีร์พระวินัยปิฎก มหาวรรค^{๒๔} พบหลักฐานว่าเทวดาเป็นพวกแรกๆ ที่กล่าวคำว่าธรรมจักร ดังความตอนหนึ่งว่า

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงประกาศพระธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว ทวยเทพ ชั้นกุ่มมะกระจาย ข่าว่า “นั่นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไปแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้” ต่อมาทวยเทพชั้นจาตุมหาราช สดับเสียงของทวยเทพชั้นกุ่มมะแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ ทวยเทพชั้นดาวดึงส์ สดับเสียงของทวยเทพชั้นจาตุมหาราชแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ทวยเทพชั้นยามา ทวยเทพชั้นคูลิต ทวยเทพชั้นนิมมานรดี และทวยเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ได้กระจายข่าวต่อไป^{๒๕}

จากที่กล่าวมานี้ พอสรุปได้ว่า ธรรมจักร หมายถึง วงล้อธรรม ใช้เป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา หมุนนำพาธรรมะ ของพระพุทธองค์ให้เป็นไปในโลก เพื่อประโยชน์สุขแก่หมู่ชนเป็นอันมาก นั่นเอง

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานอันเป็นความหมายและหลักธรรมที่ได้ชื่อว่าธรรมจักร ดังปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฎิสัมภิตามรรค^{๒๖} ว่า “...คำว่า ธรรมจักร อธิบายว่า ชื่อว่าธรรมจักร เพราะมีความหมายว่าอย่างไร คือ

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงให้ธรรมและจักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงให้จักรและธรรมเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักรเพราะพระผู้มีพระภาคทรงให้จักรเป็นไปโดยธรรม

^{๒๓} สุนัฎฐา ฉายาวิตนะ, ธรรมจักรกับปวัตตนสูตร มหาราชปริตร อภิธรรม ๗ คัมภีร์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บุญศิริการพิมพ์จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๔๒.

^{๒๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๕.

^{๒๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๗/๒๕.

^{๒๖} ขุ.ป. (ไทย) ๑๑/๓๕/๕๐๒

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงให้จักรเป็นไปด้วยการประพาศธรรมฯ

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงดำรงอยู่ในธรรมให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงประดิษฐานอยู่ในธรรมให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงสักการะธรรมให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงเคารพธรรมให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักรเพราะพระผู้มีพระภาคทรงนับถือธรรมให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงบูชาธรรมให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงนอบน้อมธรรมให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงมีธรรมเป็นธงให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงมีธรรมเป็นยอดให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงมีธรรมเป็นใหญ่ให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะธรรมจักรนั่นเอง อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหมหรือใคร ๆ

ในโลกให้หมุนกลับไม่ได้

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสัทธินทรีย์เป็นไป ฯลฯ

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือปัญญาอินทรีย์เป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสัทธาพละเป็นไป^{๒๗}

ชื่อว่าธรรมจักรเพราะทรงให้ธรรมคือวิริยพละเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสติพละเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสมาธิพละเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักรเพราะทรงให้ธรรมคือปัญญาพละเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสติสัมโพชฌงค์เป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักรเพราะทรงให้ธรรมคือวิริยสัมโพชฌงค์เป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือปีติสัมโพชฌงค์เป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสมาธิสัมโพชฌงค์เป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคืออุเบกขาสัมโพชฌงค์เป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสัมมาทิฐิเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักรเพราะทรงให้ธรรมคือสัมมาสังกัปปะเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสัมมาวาจาเป็นไป

^{๒๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๐/๕๐๒

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสัมมกัมมันตะเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสัมมาอาชีวะเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสัมมาสติเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมคือสัมมาสมาธิเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่เป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าพละ เพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหวเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะนำออกเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่ามรรค เพราะมีสภาวะเป็นเหตุเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าสติปัญญาน เพราะมีสภาวะตั้งมั่นเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าสัมมปธานเพราะมีสภาวะตั้งไว้เป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าอิทธิบาทเพราะมีสภาวะให้สำเร็จเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าสังขะเพราะมีสภาวะเป็นของแท้เป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าสมณะ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่านเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นเป็นไป^{๒๔}

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าสมณะและวิปัสสนา เพราะมีสภาวะมีรส

เป็นอย่างเดียวกันเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าธรรมที่เป็นคู่กัน เพราะมีสภาวะไม่
ล่วงเลยกันเป็นไป^{๒๕}

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าศีลวิสุทธิต เพราะมีสภาวะสำรวมเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าจิตตวิสุทธิต เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่านเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าทัญญูวิสุทธิต เพราะมีสภาวะเห็นเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะมีสภาวะพ้นวิเศษเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าวิชา เพราะมีสภาวะรู้แจ้งเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าวิมุตติ เพราะมีสภาวะสละเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าญาณในความสิ้นไปเพราะมีสภาวะตัดขาดเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าอนุปปาตญาณเพราะมีสภาวะสงบระงับเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่านันทะ เพราะมีสภาวะเป็นมูลเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่ามนสิการ เพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐานเป็นไป

^{๒๔} จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๐/๕๐๓

^{๒๕} จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๐/๕๐๓

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าผัสสะ เพราะมีสภาวะเป็นที่ประชุมเป็นไป
 ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าเวทนา เพราะมีสภาวะเป็นที่รวมเป็นไป
 ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะมีสภาวะเป็นประธานเป็นไป
 ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าสติ เพราะมีสภาวะเป็นใหญ่เป็นไป
 ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงให้ประชาชนบรรลุถึงความสำเร็จในธรรม
 ให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงบรรลุถึงความแก่กล้าในธรรมให้จักรเป็นไป
 ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงให้ประชาชนบรรลุถึงความแก่กล้าใน
 ธรรมให้จักรเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะเป็นธรรมที่ยิ่งกว่า
 ธรรมนั้นเป็นไป

ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมี
 สภาวะเป็นที่สุดเป็นไป^{๑๐}

๒.๕ ธรรมจักรกับหลักคำสอนที่สำคัญ

ในความหมายของธรรมจักร คือสัญลักษณ์ของการหมุนล้อแห่งธรรม ให้ปรากฏแก่
 ชาวโลก เพื่อความสงบสุขแห่งเวไนยสัตว์ นั่นคือการประกาศพระพุทธศาสนา โดยพระสูตรแรก
 ที่พระพุทธองค์ทรงหมุนแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ คือ ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ที่ว่าด้วยการไม่ให้ดำเนิน
 ชีวิตอย่างสุดโต่ง ๒ ประการ คือ (๑) กามสุขัลลิกานุโยค การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข ประกอบตัว
 ให้พัวพันหมกมุ่นในความสุข (๒) อตตกิลมณานุโยค การประกอบตนให้ลำบากเปล่า คือ ความ
 พยายาม เพื่อบรรลุผลที่หมายด้วยวิธีทรมาณตนเอง เป็นการบำเพ็ญตบะเป็นต้น^{๑๑} ดังที่ปรากฏใน
 พระไตรปิฎกในธรรมจักกัปปวัตตนสูตรว่า ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาค ได้รับสั่งกับภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า
 “ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ ๑. กามสุขัลลิกานุโยคในกาม
 ทั้งหลาย (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย) เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็น
 ของปฤชชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๒. อตตกิลมณานุโยค (การประกอบ
 ความลำบากเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์”^{๑๒}

^{๑๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๐/๕๐๕

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์,
 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๕๓๐.

^{๑๒} วิ.ม. (ไทย) ๔๑/๑๓/๒๐.

แต่ทรงให้ดำเนินชีวิตตามหลักทางสายกลางที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ คำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากรรมันตะ ทำการงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ^{๓๓} ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็มัชฌิมาปฏิปทาที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพานเป็นไฉน มัชฌิมาปฏิปทานั้น ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละ คือ ๑. สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (คำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔. สัมมากรรมันตะ (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) ภิกษุทั้งหลาย นี้คือมัชฌิมาปฏิปทานั้น ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน”^{๓๔}

หลักคำสอนที่สำคัญในการหมั่นลือธรรมประกาศศาสนาอีกอย่างหนึ่งคือ อริยสัจ ๔ คือ

๑. ทุกข์ ความไม่สบายกายไม่สบายใจ ความเดือดร้อน ความเกิดแก่เจ็บตาย การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักที่ชอบใจ เป็นต้น ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์อริยสัจ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานจันท์ ๕ ก็เป็นทุกข์”^{๓๕}

๒. สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ อันได้แก่ ตัณหา ทั้ง กามตัณหา ภวตัณหา และ วิภวตัณหา ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า นิโรธ ความดับทุกข์ และมรรคหรืออริยมรรค หนทางหรือข้อปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์สมุทัยอริยสัจ คือ ตัณหานันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วย ความเพติดเพลินและความกำหนัด มีปกติให้เพติดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา”^{๓๖}

^{๓๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

^{๓๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐-๒๑.

^{๓๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

^{๓๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

๓. นิโรธ ความดับทุกข์ คือ ความไม่มีอาลัยในตัณหา ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์นิโรธอริยสังข์ คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละทิ้ง ความพ้น ความไม่มีอาลัยในตัณหา”^{๓๓}

๔. มรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ เห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ คำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ และสัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แหละคือ

๑. สัมมาทิฐิ	๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา	๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ	๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ	๘. สัมมาสมาธิ” ^{๓๔}

และที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในอังกราสสูตรว่า

“ทางนั้น ชื่อว่าทางสายตรง ทิศนั้น ชื่อว่าทิศปลอดภัย รถชื่อว่ารถไร้เสียง ประกอบด้วยล้อธรรมจักร มีหิริเป็นฝา มีสติเป็นเกราะกั้น สารดินั้นถาเราบอกให้ คือธรรม มีสัมมาทิฐินำมุ่งหน้าไป บุคคลใดมียานเช่นนี้ จะเป็นสตรีหรือนุรุษก็ตาม เขาย่อมไช้ยานนั้น (ขับไป) ถึงในสำนักแห่งนิพพาน”^{๓๕}

จากที่กล่าวมาแล้ว พอสรุปได้ว่า หลักคำสอนที่สำคัญในธรรมจักร หรืออัมมจักกัปปวัตตนสูตรก็คือ หลักของการไปเสพที่สุดโต่ง ๒ อย่าง คือกามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค แต่ให้ประกอบตัวในทางสายกลางคือมัชฌิมาปฏิปทา คือ เห็นชอบ คำริชอบ เจรจาชอบ ทำการงานชอบ เลี้ยงชีวิตโดยชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบและตั้งใจชอบ หลักคำสอนที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ หลักอริยสังข์ ๔ คือ ทุกข์ ความไม่สบายกายไม่สบายใจ สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ คือ ตัณหา นิโรธ ความดับทุกข์ ดับตัณหา ไม่มีอาลัยในตัณหา และมรรค หนทางดับทุกข์ด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ เห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ คำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ เป็นต้น

^{๓๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑-๒๒.

^{๓๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๒.

^{๓๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๓/๔๕

๒.๖ ความสำคัญของธรรมจักร

ธรรมจักร ซึ่งเป็นสัญลักษณ์สำคัญของการประกาศศาสนา คือการหมุนล้อธรรม มีความสำคัญอย่างยิ่ง สัญลักษณ์ธรรมจักรวงกลม หมายถึงกลุ่มบุคคลที่ประพฤติปฏิบัติธรรมเดินตามธรรมสายกลาง ทำให้แจ้งซึ่งอริยสัจ ๔ ตามคำสอนของพระพุทธองค์ที่แสดงครั้งแรกที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ส่วนวงกลมรอบหน้าธรรมจักรนั้น ในสมัยที่เหล่าปัญญาวัคคีย์ที่พำนักอยู่ในป่าอิสิปตนมฤคทายวันเป็นป่าเลี้ยวงวาง และเหล่าปัญญาวัคคีย์ได้รับพุทธทวณะจากพระพุทธองค์ ทำให้เปลี่ยนความยึดถือเดิมมานับถือพระพุทธศาสนาจนกระทั่งสำเร็จเป็นพระอรหันต์ เกิดมีพระพุทธพระธรรม และพระสงฆ์ เป็นแห่งแรกในโลกที่ป่านี้ นับได้ว่าธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงประกาศออกไป และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจึงมีความสำคัญ และมีจุดเด่นยิ่งกว่าวงที่อยู่ในป่านี้เสียอีก เมื่อเห็นวงวางเห็นธรรมจักร จึงนึกถึงสิ่งสำคัญที่เกิดขึ้นนั่นคือ ธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงแสดง โดยมีใจความว่า บุคคลไม่ควรประพฤติปฏิบัติตนไปในแนวทางที่ผิด ควรดำเนินในทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) และทรงแสดงถึงอริยสัจ ๔ ที่จะนำคนไปสู่ความพ้นทุกข์ ดังพระบาลีว่า

ชมฺมจกฺกนฺติ เคนตฺเถน ชมฺมจกฺกํ ฯ ชมฺมณฺจ ปวตฺเตติ จกฺกณฺจจติ ชมฺมจกฺกํ จกฺกณฺจ
 ปวตฺเตติ ชมฺมณฺจจติ ชมฺมจกฺกํ ชมฺเมน ปวตฺเตตีติ ชมฺมจกฺกํ ชมฺมจริยาช ปวตฺเตตีติ ชมฺมจกฺกํ
 ชมฺเม จฺจโถ ปวตฺเตตีติ ชมฺมจกฺกํ ชมฺเม ปตฺติจฺจโถ ปวตฺเตตีติ ชมฺมจกฺกํ ฯ เปฯ อมโตะธ
 นิพฺพานํ ปรีโยสานฺนุญฺเณ ชมฺโม ตํ ชมฺมํ ปวตฺเตตีติ ชมฺมจกฺกํ ฯ^{๔๐}

แปลว่า คำว่า ธรรมจักร อธิบายว่า ชื่อว่าธรรมจักร เพราะมีความหมายว่าอย่างไร ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ธรรมและจักรเป็นไป ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้จักรเป็นไปโดยธรรม ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้จักรเป็นไปด้วยการประพฤติธรรม ชื่อว่า ธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงดำรงอยู่ในธรรม ให้จักรเป็นไป ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประดิษฐานอยู่ในธรรม ให้จักรเป็นไป ฯลฯ ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าธรรมที่หยั่งลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด เป็นไปฯ^{๔๑}

สัญลักษณ์ ตรีชาธรรมจักรนี้ ประเทศไทยนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ประจำศาสนาพุทธด้วย ตามปกติกงล้อมีส่วนสำคัญ ๓ ส่วนด้วยกันคือ กงล้อ ที่เป็นวงอยู่ข้างนอกโดยรอบ กำ หมายถึง

^{๔๐} พ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๔๐/๒๓๒/๒๓๔.

^{๔๑} พ. ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๔๐/๕๐๒-๕๐๕.

ส่วนที่ยึดงลือไว้กับคัมซึ่งอยู่ตรงกลาง และคัม หมายถึง ส่วนที่อยู่ตรงกลาง^๒ แรกเริ่มเดิมทีนั้น ธรรมจักรมีความนิยมอย่างสูงในศิลปะอินเดียอันเป็นจุดเริ่มต้นของศาสนาพุทธในสมัยที่ยังไม่มีการสร้าง พระพุทธรูปนั้นระบบสัญลักษณ์ได้ถูกนำมาใช้แทนความหมายต่างๆ ดังเช่นดอกบัวแทนพระพุทธเจ้า ตอนประสูติ, พระสถูปแทนการปรินิพพาน, รอยพระพุทธรบาทแทนการประทับของพระพุทธองค์ และที่สำคัญ ธรรมจักรแทนความหมายการประกาศพระพุทธศาสนา ซึ่งเริ่มใช้มาตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ (พุทธศตวรรษที่ 3) ต่อมาในศิลปะอินเดียแบบ คุปตะ ซึ่งถือว่าเป็นยุคมีความงดงามมากที่สุดนั้น ได้เข้ามามีอิทธิพลในวัฒนธรรมศาสนาของอาณาจักรทวารวดีที่ได้เจริญรุ่งเรืองในระดับหนึ่งแล้ว จึงไม่เป็นที่แปลกใจเลยว่า เหตุใดทวารวดีจึงมีความนิยมสร้างธรรมจักรอย่างมาก

ความหมายของธรรมจักรนี้มีนัยแฝงอยู่ประการหนึ่ง จากเดิมที่เป็นสัญลักษณ์แทนการประกาศพระศาสนาของพระพุทธองค์ และเป็นสัญลักษณ์ที่คงใช้ต่อเรื่อยมา ทั้งนี้เนื่องจาก ธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นสากล แม้ไม่มีบริบทอื่นใดประกอบเลยก็สามารถทำความเข้าใจได้ไม่ยาก

ต่อมาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์ได้เผยแผ่พระพุทธศาสนาได้อย่างกว้างขวาง และยิ่งใหญ่ ดังปรากฏเสาอโศก โดยมีส่วนยอดของเสาเป็นที่ประดิษฐานธรรมจักร อันมีความหมายว่าพระพุทธศาสนาได้เข้ามาถึงดินแดนนั้นๆ แล้ว ซึ่งพ้องกับอารยธรรมทวารวดีที่มีอาณาเขตกว้างใหญ่มาก และดินแดนต่างๆที่อารยธรรมทวารวดีเข้าไปถึงนั้นมักจะพบหลักฐานเป็นธรรมจักรอยู่เสมอ นั่นเป็นการแสดงให้เห็นว่า บริเวณนั้นมีการนับถือศาสนาพุทธด้วย เช่นเดียวกัน

พุทธศาสนิกชนมองธรรมจักรว่าเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนา ใช้งลือเป็นสัญลักษณ์แทนพระธรรม ทุกแห่งที่มีพระธรรมจะมีรูปธรรมจักรปรากฏอยู่ พระธรรมจักรแทนการเทศนาสั่งสอนธรรมเพื่อความหลุดพ้น ในความหมายคือการปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ แม้ความศรัทธาอย่างเดียวต่อพระธรรมจักรก็ยังมีอานิสงส์มาก ดังพระสโกฏกโกธินทาทายกเถระบูชาจักรที่รอยพระบาท ดังมีเรื่องปรากฏในจุททกนิคาเยอปทานว่า “ในยุคลหลังการปรินิพพานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิจี พระโกธินทาทายกเถระได้พบรอยพระบาทของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี จึงห่มผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ได้ไหว้รอยพระพุทธรบาท เห็นต้นหงอนไก่ที่ขึ้นอยู่บนดินมีดอกบาน จึงถือเอามาพร้อมทั้งก้าน ได้ทำการบูชาลายจักรที่รอยพระบาท ในกัลป์ที่ ๓๑ ทำให้ไปเกิดในทุคติภูมิ ในกาลอวสานท่านได้บรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖”^๓

^๒ แสง จันทร์งาม, ศาสนศาสตร์, คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๑), หน้า ๑๗๗.

^๓ พุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๕-๓๕/๓๕๕-๓๗๖.

อนึ่ง ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค^{๔๔} ได้กล่าวถึงความสำคัญที่ทำให้เกิดแผ่นดินไหวว่ามีสาเหตุมาจากการประกาศพระธรรมจักรของพระพุทธเจ้าดังความตอนหนึ่งว่า

“เหตุที่ทำให้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรง ๘ ประการ เหตุปัจฉิม ๘ ประการซึ่งหนึ่งใน ๘ ประการนั้นมีประการที่ ๖ ที่มีความเกี่ยวข้องกับธรรมจักรโดยตรง ดังข้อความตอนหนึ่งว่า (๖) คราวที่ตถาคตประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมให้ขึ้นไป แผ่นดินนี้ ก็ไหวสั่นสะเทือน เลื่อนลั่น^{๔๕}

ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค^{๔๖} ได้กล่าวถึงความสำคัญของธรรมจักรไว้ว่าเป็นสถานที่ที่บริษัท ๔ ควรไปดู ดังนี้ ดังที่ปรากฏในข้อความตอนหนึ่งว่า “สังฆณียสถานที่ถูกบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคตทรงประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมในที่นี้’

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน รัมมจักกิกเถราปทาน^{๔๗} ได้พรรณนาอานิสงส์ของการสร้างธรรมจักรไว้ว่า

พระรัมมจักกิกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า
“..ข้าพเจ้าได้ตั้งธรรมจักร ที่ทำอย่างสวยงามอันวิญญูชนชมเชยไว้ข้างหน้าพุทธอาสน์ของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะข้าพเจ้ามีมวดยาน กำลึงพล และพาหนะย่อมงดงามด้วยวรรณะทั้ง ๔๑คนจำนวนมากย่อมติดตามแวดล้อมข้าพเจ้าเป็นนิตย์ข้าพเจ้ามีคนตริ ๖๐,๐๐๐ ขึ้นบำรุงบำเรออยู่ทุกเมื่อ ย่อมงดงามด้วยบริวารนี้เป็นผลแห่งบุญกรรมในกัปที่ ๕๔ นับจากกัปนี้ไปข้าพเจ้าได้ตั้งธรรมจักรไว้ จึงไม่รู้จักทุกขเดโชนี้เป็นผลแห่งการตั้งธรรมจักร..”

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ พอสรุปความได้ว่า ธรรมจักรมีความสำคัญในฐานะที่สัญลักษณ์ของการหมุนล้อแห่งธรรมให้ปรากฏแก่ชาวโลก ธรรมจักรทำให้ชาวพุทธระลึกนึกถึงพระธรรมเทศนาครั้งแรกที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโปรดปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ คือ โกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ และอัสสชิ ทำให้เกิดพระสงฆ์รูปแรกในพระพุทธศาสนา และทำให้มีพระรัตนตรัยครบทั้ง ๓ ประการด้วย ธรรมจักรมีความสำคัญต่อการประกาศศาสนาธรรม ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า คราวที่พระตถาคตประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมให้ขึ้นไป แผ่นดินนี้ก็ไหวสั่นสะเทือน เลื่อนลั่น นอกจากนี้ธรรมจักรก็ยังเป็นสัญลักษณ์ที่ทำให้นึกถึงสังฆณียสถาน ดังที่ตรัสว่าสังฆณียสถานที่ถูกบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า “ตถาคตทรงประกาศ ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมในที่นี้ ด้วยเหตุนี้ ธรรมจักรจึงเป็นสิ่งที่พุทธศาสนิกชนควรให้ความสักการะเคารพเป็นอย่างยิ่ง

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๑/๑๑๘.

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๑/๑๑๘.

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๑/๑๑๘.

^{๔๗} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๐๒-๑๐๕/๑๖๕.

๒.๗ ธรรมเนียม: สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย

สัญลักษณ์ ๓ ประการนี้ ประเทศไทยนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ประจำศาสนาพุทธ ตามปกติของลัทธิธรรมจักรมีส่วนสำคัญ ๓ ส่วนด้วยกันคือ กงล้อ ที่เป็นวงอยู่ข้างนอกโดยรอบ กำ หมายถึงส่วนที่ยึดกงล้อไว้กับคัมซึ่งอยู่ตรงกลาง และคัม หมายถึง ส่วนที่อยู่ตรงกลาง^{๔๘} แรกเริ่มเดิมทีนั้นธรรมเนียมมีความนิยมอย่างสูงในศิลปะอินเดียอันเป็นจุดเริ่มต้นของศาสนาพุทธในสมัยที่ยังไม่มีการสร้างพระพุทธรูปนั้นระบบสัญลักษณ์ได้ถูกนำมาใช้แทนความหมายต่างๆ ดังเช่นดอกบัว แทนพระพุทธเจ้าตอนประสูติ, พระสลับแทนการปรินิพพาน,^{๔๙} รอยพระพุทธรบาทแทนการประทับของพระพุทธองค์ และที่สำคัญ ธรรมเนียมแทนความหมายการประกาศพระพุทธศาสนา ซึ่งเริ่มใช้มาตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ (พุทธศตวรรษที่ 3) ต่อมาในศิลปะอินเดียแบบคุปตะ ในสมัยของพระเจ้าจันทรคุปต์ที่ ๒^{๕๐} ซึ่งถือว่าเป็นยุคที่มีความงดงามมากที่สุดนั้น ได้เข้ามามีอิทธิพลในวัฒนธรรมศาสนาของอาณาจักรทวารวดีที่ได้เจริญรุ่งเรืองในระดับหนึ่งแล้ว จึงไม่เป็นที่แปลกใจเลยว่า เหตุใดทวารวดีจึงมีความนิยมสร้างธรรมจักรอย่างมาก

สำหรับประวัติและรูปแบบของธรรมจักรในประเทศไทยตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ปรากฏว่า ลัทธิธรรมจักรที่พบและรู้จักกันในประเทศไทย นั้นเข้าใจว่าเริ่มแต่ครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งโปรดให้ขุดแต่งบูรณะพระปฐมเจดีย์ในรัชกาลที่ ๔ ปรากฏว่าได้ขุดพบธรรมจักรหรือวงล้อศิลา^{๕๑} ในบริเวณพระปฐมเจดีย์ เป็นจำนวนหลายอัน ซึ่งบางอันแตกหัก ชิ้นส่วนสูญหายไป ที่ยังอยู่ครบถ้วนสมบูรณ์ดีก็มี แต่ละอันมีลายประดับมากบ้าง น้อยบ้าง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์ถึงธรรมจักรหรือวงล้อเหล่านี้ไว้ในเรื่องพระปฐมเจดีย์ มีความตอนหนึ่งว่า "เขาขุดได้จักรศิลาที่คนแต่ก่อนทำบูชาพระไว้ในวัดเก่า ๆ จมอยู่ใต้ดินมีหลายอัน นี้ก็รู้ได้ว่าแต่ก่อนนั้นเห็นจะเป็นเมืองใหญ่โต โปญลย์ด้วยโกโคโยไอศวรรย์สมบัติ เป็นเมืองอันพระมหากษัตริย์ได้ครอบครอง เห็นท่านผู้เป็นเจ้าของจักรสำคัญคิดว่าสมบัติของเรานี้วิจิตรโตใหญ่อยู่แล้ว ยังขาดอยู่แต่จักรแก้ว ยังหาไม่ จึงได้ทำจักรศิลาบูชาพระรัตนตรัยในเวลานั้น ด้วยมุ่งหวังหาผลเป็นสำคัญของท่านผู้ครอบครองแผ่นดิน อีกอย่างหนึ่งจะทำไว้ให้เห็นว่าเมืองนี้เป็นสุทนต์เทพนคร เมื่อถึงศาสนกาลนี้ได้มีนามกรว่าเมืองกุสินารา

^{๔๘} แสง จันทร์งาม, ศาสนศาสตร์, หน้า ๑๗๗.

^{๔๙} คณะศึกษาศาสตร์วันล้ออายุท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุ, อินเดียน้อย, หน้า ๔๒๕.

^{๕๐} ขวาทะลาต เนห์รู แปล กรุณา กุศลาลัย แปล, พบดินอินเดียน้อย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม บริษัทเคทีดีไทยจำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๒๕๕.

^{๕๑} กรมศิลปากร, เรื่องพระปฐมเจดีย์ ฉบับตรวจสอบชำระใหม่, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๐๖), หน้า ๑๕.

เป็นมงคลประเทศปรากฏเล่าลือมาจนกาลบัดนี้ ว่าเป็นที่เกิดที่มีแห่ง พระเจ้าจักรพรรดิมาแต่ก่อน จักรกัณฑ์จึงได้ชุกซ่อนลับจมอยู่ใต้ดิน”^{๕๒} ธรรมเนียมหรือวงล้อเหล่านี้ ต่อมาได้นำมาเก็บรักษาไว้ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ บ้าง จัดตั้งแสดงไว้ที่ระเบียงด้านตะวันตกของวัดพระปฐมเจดีย์ บ้าง เก็บไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานฯ พระปฐมเจดีย์บ้าง เมื่อฟูแนโร (L. Fourmerau) นักสำรวจชาว ฝรั่งเศส ได้มาพบวงล้อหรือจักรศิลานี้ในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ ก็ได้้นำรูปไปพิมพ์ลงในหนังสือเรื่อง "ประเทศสยามโบราณ" (Le Siam ancien) และอธิบายไว้ว่า วงล้อเหล่านี้เป็นเครื่องหมายแสดงถึงจักร หรือลอร์ดของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ แต่ลาองเกียร์ (L. de Lejonquiere) กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง "โบราณสถานในประเทศสยาม" (Le domaine archeologique du Siam) ไม่เชื่อว่าวงล้อเหล่านี้เป็น ลอร์ด เพราะเหตุว่าไม่มีการเจาะเป็นรูที่ศูนย์กลาง เขาคิดว่าคงจะเป็นใบเสมามากกว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ^{๕๓} คริสเล่าไว้ว่า "ศิลากจกนี้ ไม่ปรากฏว่ามีในประเทศพม่า รามัญ หรือ เขมร แม้ในประเทศสยามก็พบแต่ที่จังหวัดนครปฐม กับได้ยินว่ามีทางจังหวัดนครราชสีมาบ้าง แต่ จังหวัดอื่นหาปรากฏว่ามีไม่"^{๕๔} ที่ว่ามีทางจังหวัดนครราชสีมา นั้น ปัจจุบันอยู่ที่วัดคลอง (ดูรูปที่ ๑) ตำบลเมืองเสมา ในอำเภอ สูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา กับได้ที่วัดพริบพรี และวัดมหาธาตุ จังหวัด เพชรบุรีด้วย (ดูรูปที่ ๒) และต่อมาเมื่อกรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดแต่งโบราณสถานในอำเภออุ ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๖ ก็ได้พบธรรมเนียมหรือวงล้อศิลานี้ ๓ อัน และมีอยู่ อันหนึ่งยังครบถ้วนสมบูรณ์ดี กับพบจำหลักไว้ที่หินตั้งในจังหวัดกาฬสินธุ์อีกแห่งหนึ่ง วงล้อศิลา หรือธรรมเนียมดังกล่าวนี้ท่านศาสตราจารย์ออร์ซ เซเคส์ อธิบายไว้ว่า "เนื่องจากได้ค้นพบรูปทวง ใกล้เคียงกับรูปวงล้อศิลานี้จึงทำให้คิดกันว่า วงล้อเหล่านี้คงหมายถึงธรรมเนียม ซึ่งพระพุทธรูปทรง หมุน (คือสังฆอน) เมื่อประทานปฐมเทศนา ณ มฤคทายวัน"^{๕๕}

^{๕๒} กรมศิลปากร, เรื่องพระปฐมเจดีย์ ฉบับตรวจสอบชำระใหม่, หน้า ๒๐.

^{๕๓} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เที้ยวเมืองพม่า, (พระนคร ; โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๕), หน้า ๑๐๕.

^{๕๔} กรมศิลปากร, ในตำนานพระพุทธเจดีย์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๐๑), หน้า ๕๔.

^{๕๕} กรมศิลปากร, ประชุมศิลปจารึก ภาคที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ กรมศิลปากร, ๒๕๐๕), หน้า ๔๖ - ๔๗.

รูปที่ ๑

ธรรมจักรศิลา วัดคลองขวาง

ตำบลเมืองเสนา อำเภอสองเนิน จังหวัดนครราชสีมา วัดมหาธาตุจังหวัดเพชรบุรี (จำหลักด้านเดียว)

รูปที่ ๒

ธรรมจักรหินทรายแดง

ธรรมจักรหรือวงล้อที่ทำด้วยศิลาตามที่พบเห็นแล้วนั้น มีขนาดต่าง ๆ กัน อันใหญ่ที่สุดวัดผ่านศูนย์กลาง ๑.๕๕ เมตร เวลานี้จัดตั้งอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ดูรูปที่ ๑) อันเล็ก ๆ ก็มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน ฯ และมีใบเสมาธรรมจักรสมัยพระเจ้าปราสาททองตอนปลาย ที่วัดกงจักร จังหวัดสุพรรณบุรี^{๕๘} วัดผ่านศูนย์กลาง ๔๕ เซนติเมตร

รูปที่ ๓

ธรรมจักรศิลา สมัยทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖

ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ก้ำด้านหน้าที่เห็นอยู่นับได้ ๓๖ซี่ แต่ด้านหลังนับได้ ๓๕ ซี่

^{๕๖} <http://www.dhammadjak.net/jaka/jaka01.htm> วันที่ ๒๕ มีนาคม ๒๕๕๕

^{๕๗} <http://www.dhammadjak.net/jaka/jaka01.htm> วันที่ ๒๕ มีนาคม ๒๕๕๕

^{๕๘} น. ณ. ปากน้ำ, ศิลปะบนใบเสมา, (กรุงเทพมหานคร; โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๒๔), หน้า

^{๕๙} <http://www.dhammadjak.net/jaka/jaka01.htm> วันที่ ๒๕ มีนาคม ๒๕๕๕

ธรรมเนียมทั้งลือใหญ่อเล็กมีลวดลายประดับตามซี่กำวาล้อ วงคุม และฐานที่ตั้ง จำหลักและประดิษฐ์ลายไว้ต่างๆ กัน บางวงลือก็ลวดลายเป็นช่องโปรงระหว่างซี่กำ เช่นธรรมเนียมอันหนึ่งซึ่งขุดพบที่อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (คูรูปที่ ๔) และของส่วนพระองค์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล (คูรูปที่ ๕)^{๖๐} แต่ส่วนมากมิได้ลือให้ทะลุ ที่น่าสังเกตก็คือ ซี่กำของวงลือหรือธรรมเนียมนั้นมีจำนวนต่าง ๆ กัน และเนื่องจากวงลือแต่ละอันมีจำนวนซี่กำแตกต่างกันเอง จึงชวนให้นักธรรมชาติวิทยาไทยขบคิดหาหลักธรรมต่าง ๆ เข้าประกอบ เพื่อหาคำอธิบาย เช่นวงลือมีกำ ๘ ซี่ ก็ว่าหมายถึงอริยมรรค ๘ วงลือที่มีกำ ๑๒ ซี่ ก็ว่าหมายถึงอาการ ๑๒ ที่กล่าวว่า "พุทธสาร" ไว้ในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ที่มีกำ ๑๖ ซี่ ก็ว่าหมายถึงโสฬสธรรมหรืออาการ ๑๖ ของอริยสัจสี่^{๖๑} แต่ธรรมเนียมหรือวงลือศิลปะที่พบมาแล้วนั้น มิได้มีแต่ลือที่มีจำนวนกำเพียง ๘ ซี่ ๑๒ ซี่ และ ๑๖ ซี่ เท่านั้น หากแต่มีจำนวน ๑๔ ซี่ก็มี, ๑๗ ซี่ก็มี, ๑๘ ซี่ก็มี, ๒๑ ซี่ก็มี, ๒๒ ซี่ก็มี, ๒๔ ซี่ก็มี, ๒๖ ซี่ก็มี, ๓๒ ซี่ก็มี, ๓๕ ซี่ก็มี มีหน้าซ้างลืออันเดียวกัน แต่ทำซี่กำแต่ละด้านจำนวนไม่เท่ากันก็มี เข้าใจว่าช่างที่สร้างวงลือหรือธรรมเนียมนี้ขึ้นไว้ อาจมิได้มุ่งหมายจะทำซี่กำให้มีจำนวนเท่ากับหลักธรรมข้อนั้นข้อนี้ หากแต่คงคิดประดิษฐ์ให้เป็นเครื่องหมายแทนพระธรรมจักร ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเทศนา และพระธรรมจักรที่พระพุทธเจ้าโปรดเทศนานั้น ก็ตรัสไว้ตรงตัวอยู่แล้วว่า ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งแปลว่า พระสูตรที่หมุนวงล้อธรรมให้เคลื่อนไป^{๖๒} หมายความว่าธรรมเนียม หรือลือหรือแห่ธรรมนั้นมิได้ตั้งอยู่เฉย ๆ แต่หมุนเวียนไป ซึ่งในพระสูตรนั่นเองก็บอกไว้แล้วว่า "ธรรมจักรประเสริฐยิ่งที่สมณะ หรือพราหมณ์ หรือเทวดา หรือมาร หรือพรหม หรือใคร ๆ ในโลก หมุนกันไม่ได้ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมุนได้แล้ว"^{๖๓} เมื่อช่างมาประดิษฐ์สร้างขึ้นเป็นวงลือ เป็นสัญลักษณ์ในการประทานปฐมเทศนา เป็นการประกาศพระศาสนาเป็นครั้งแรก และป็นวันที่สังฆมณฑลเกิดขึ้นในโลก^{๖๔} ก็คงมุ่งหมายให้คนดูเห็นว่า ลือกำลังหมุนไป เมื่อวงลือมันหมุน สายตาของเราที่มองดูอยู่ ก็จะเห็นจำนวนของซี่กำแตกต่างกันไป สุดแต่สายตาจะกำหนดได้ แต่การเขียนภาพหรือทำรูปซึ่งเป็นของตั้งอยู่กับที่ จะทำให้เห็นเป็นหมุนได้อย่างไร เขาคงคิดกันมาแล้ว ข้อนี้ถ้าพิจารณาโดยอาศัยหลักศิลปะทางจิตรกรรม และประติมากรรมเข้ามาประกอบกับข้อความในพระบาลีที่กล่าวข้างต้น

^{๖๐} กรมศิลปากร, **ประชุมศิลปจารึก ภาคที่ ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๐๕), หน้า ๒๑.

^{๖๑} คณะศึกษาศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัยท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุ, **อินเดียน้อย**, หน้า ๑๑๑.

^{๖๒} พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, **ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร**, หน้า ๒.

^{๖๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๗/๒๕.

^{๖๔} เสถียร พันธรังสี, **ศาสนาเปรียบเทียบ**, (กรุงเทพมหานคร ; โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๔๐.

และสังเกตให้ดี จะเห็นลายกระหนกที่ขอบกงชั้นนอกของธรรมจักรหรือวงล้อศิลาบางอันช่างเขาทำอย่างมีความหมาย คือทำเป็นลายกระหนกเอนดูไปมารอบ ๆ วง แสดงว่า ล้อ หรือธรรมจักรนั้นกำลังหมุนไป มิได้หยุดนิ่ง อาจหมุนเป็นอนุโลมปฏิโลมก็ได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาเทียบล้อวงล้อที่บัวหัวเสาหินของของพระเจ้าอโศกมหาราช^{๖๕}ในปีที่ ๒๐ แห่งการครองราชย์ และจะเห็นท่าทางของสัตว์ทั้งสี่กำลังวิ่งและเดิน เมื่อสัตว์เหล่านั้นต่างวิ่งและเดิน วงล้อหรือธรรมจักรจะตั้งอยู่หนึ่ง ๆ ได้อย่างไร จำจะต้องหมุนไปด้วย

๖๖

๖๗

รูปที่ ๔

รูปที่ ๕

ธรรมจักรศิลา ศิลปสมัยทวารวดี
พุทธศตวรรษ ที่ ๑๑ - ๑๒
ขุดพบที่เมืองเก่า อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

ธรรมจักร พบที่จังหวัดนครปฐม
ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานพระองค์
ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล

ธรรมจักรหรือวงล้อศิลา ทำลอยตัว ดังกล่าวมาแล้วนั้นเป็นของทำด้วยหินแลงก็มี ทำด้วยหินทรายก็มี แต่เป็นส่วนน้อย เท่าที่พบเห็นก็มีอยู่ ๒-๓ อัน และไม่มีลวดลายจำหลักอันใด นอกจากสกัดให้เป็นรูปวงล้อ มีคุม มีก้านและมีกง

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่า สัญลักษณ์ของธรรมจักรในประเทศไทย ในสมัยต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่สมัยทวารวดีเป็นต้นมา นิยมสร้างใบเสมาขนาดใหญ่สูงเท่าท่มหัวทำด้วยศิลาสลัก

^{๖๕} พระสมุทฺธ ถาวรธมฺโม, ๕๐ ปี วัดไทยพุทธคยา อินเดีย, (กรุงเทพมหานคร ; บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐), หน้า ๘๑.

^{๖๖} <http://www.dhammadjak.net/jaka/jaka01.htm> วันที่ ๒๕ มีนาคม ๒๕๕๕

^{๖๗} <http://www.dhammadjak.net/jaka/jaka01.htm> วันที่ ๒๕ มีนาคม ๒๕๕๕

เรื่องราวชาดกในพระพุทธศาสนาเช่นรูปเสมาธรรมจักรเป็นต้น^{๖๘} ล้วนแล้วแต่มีรูปแบบและ วัฒนธรรมการสร้างตลอดจนแนวคิด ที่ได้รับมาจากวัฒนธรรมของอินเดียโบราณทั้งสิ้น จึงทำให้ ธรรมจักรที่ค้นพบในประเทศไทย ส่วนใหญ่มีรูปลักษณะที่คล้ายคลึงกับธรรมจักรที่เป็นของอินเดีย โบราณ คือในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ตามที่ปรากฏในมหาสถูปที่เมืองสาณจีเป็นต้นนั้น กล่าวคือ มีลักษณะเป็นธรรมจักร มีองค์ประกอบที่สำคัญคือ มีกง ล้อมรอบ มีคุม เป็นแกนกลาง และมีซี่ ซึ่งก็มีจำนวนหลากหลาย ทั้ง ๘ บ้าง ๑๒ บ้าง ๑๖ บ้าง หรือมากกว่านี้บ้าง และส่วนมากจะมีแท่นรองด้วย บางรูปแบบก็มีการจำหลักภาพประกอบได้ด้วย เช่น ภาพเทวดา ภาพนางกษัตริย์ และภาพประกาศธรรมจักรแบบอมราวดีเป็นต้น^{๖๙} บางครั้งก็มีธรรมจักรหมุนรอบอยู่บนเสาเสมา เช่นเสาสิงห์พระเจ้าอโศก มีตราสัญลักษณ์ของธรรมจักรอยู่ตรงกลาง^{๗๐} ซึ่งเป็นเครื่องหมายแสดงถึง การแสดงปฐมเทศนาอันเป็นบ่อเกิดแห่งธรรมจักรนั่นเอง

^{๖๘} น. ณ. ปากน้ำ, ศิลปะโบราณในสยาม, (กรุงเทพมหานคร ; โรงพิมพ์ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๗), หน้า ๑๐๕.

^{๖๙} คณะศึกษานุกิจยวันลืออายุท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุ, อินเดียน้อย, หน้า ๕๗๖.

^{๗๐} พระสมุทรร ถาวรธมฺโม, ๕๐ ปี วัดไทยพุทธคยา อินเดีย, หน้า ๘๑.